

Munuscula in honorem Željko Rapanić

Zbornik povodom osamdesetog rođendana
Festschrift on the occasion of his 80th birthday

Dissertationes et Monographiae 5

International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages Motovun, University of Zagreb

Munuscula in honorem Željko Rapanić
Zbornik povodom osamdesetog rođendana / *Festschrift on the occasion of his 80th birthday*

Copyright © International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages - Motovun,
University of Zagreb, 2012.

<i>Izdavač / Publisher:</i>	Sveučilište u Zagrebu / <i>University of Zagreb</i> Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Motovun <i>International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, Motovun, Croatia</i>
<i>Urednici / Editors:</i>	Miljenko Jurković, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Ante Milošević, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu
<i>Redakcijski odbor Editorial board:</i>	Mladen Ančić, Igor Fisković, Nikola Jakšić, Miljenko Jurković, Ante Milošević
<i>Prijevod sažetaka Translations:</i>	Neven Budak, Nenad Cambi, Laris Borić, Miljenko Jurković, Radovan Kečkemet, Snježana Matejčić
<i>Grafičko oblikovanje i računalna obrada / Graphic design and Computer layout:</i>	Neven Marin, Boris Bui
<i>Tisak / Printing:</i>	Dalmacijapapir d.o.o. - Split
<i>Naklada / Circulation:</i>	500 primjeraka

ISBN 978-953-6002-67-2

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem: 831012

Munuscula in honorem Željko Rapanić

Zbornik povodom osamdesetog rođendana
Festschrift on the occasion of his 80th birthday

Zagreb - Motovun - Split, 2012.

Sadržaj / Contents

Miljenko JURKOVIĆ Ante MILOŠEVIĆ	7	Predgovor <i>Foreword</i>
Ivan BASIĆ	13	Željko Rapanić <i>octogenarius</i> . Spomenica povodom osamdesete godišnjice života i pedesetpete obljetnice znanstvenog rada <i>Željko Rapanić octogenarius. A Testimonial to mark his eightieth Birthday and fifty-fifth Anniversary of his Scientific Work</i>
Ivan BASIĆ	43	Bibliografija Željka Rapanića 1958.-2012. <i>Bibliography of Željko Rapanić 1958-2012</i>
Branko KIRIGIN	59	Salona i more - neke napomene <i>Salona and the Sea - Some Notes</i>
Ljubomir GUDELJ	87	Ranokršćanski plutej iz Gornje Podstrane kod Splita <i>Early Christian Altar Slab from Gornja Podstrana near Split</i>
Katja MARASOVIĆ Tomislav MARASOVIĆ	93	Naseljavanje Dioklecijanove palače <i>Settling in Diocletian's Palace</i>
Ivan BASIĆ	115	Najstariji urbonimi kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog Splita: <i>Aspalathos</i> , <i>Spalatum</i> i Jeronimov <i>palatium villae</i> u svjetlu povijesnih izvora <i>The oldest Late Classical and early Medieval Split Urbonyms: Aspalathos, Spalatum and Jerome's palatium villae in the Light of Historic Sources</i>
Neven BUDAK	157	<i>Furta sacra et inventio traditiae</i> . Je li doista postojao kontinuitet između Salonitanske i Splitske biskupije? <i>Furta sacra et inventio traditiae. Was there a continuity of cults from the Salonitan to the Split Bishopric?</i>
Nenad CAMBI	181	Inicijali u Splitskom Evangelijaru kao mogući kronološki oslonac <i>Initials in the Evangelarium Spalatense as support for its Chronological Determination</i>
Ante MILOŠEVIĆ	191	O izvornoj funkciji križolikoga okova sa Ždrijaca u Ninu <i>On the original Function of the cross-like Brace from Ždrijac in Nin</i>
Nikola JAKŠIĆ	213	Novi natpis s imenom kneza Branimira <i>Another Inscription with the Name of Duke Branimir</i>
Ivo GOLDSTEIN	223	Što je to Bizant na hrvatskom prostoru - reminiscencije na temu (1982.-2012.) <i>What Byzantium in the Croatian Lands is. Reminiscences of the Topic (1982-2012)</i>
Igor FISKOVIĆ	239	Majstor reljefa Petra Krešimira IV. <i>The Master of the Relief of the King Peter Krešimir IV</i>
Miljenko JURKOVIĆ	259	„Spomenici nepotpune biografije“. Skice za teorijska promišljanja ranosrednjovjekovne umjetnosti <i>„Monuments with incomplete Biography“. Outlines of a theoretical Approach to early Medieval Art</i>

Ivo BABIĆ	273	Zapažanja o trogirskim crkvama Sv. Marije od trga i Sv. Martina (Sv. Barbabre) <i>Observations on the Churches of St. Mary of the Square and St. Martin (St. Barbara) in Trogir</i>
Vedrana DELONGA	303	Svetomiholjske starine mljetskih benediktinaca. O latinskom natpisu na crkvi Sv. Mihovila kod Babina Polja <i>Antiquities in the Benedictine Church of St. Michael (On the Inscription in the Church of St. Michael near Babino Polje)</i>
Ivan MATEJČIĆ	327	Dvije crtice za profesora Rapanića <i>Two short Contributions for Professor Rapanić</i>
Željko PEKOVIĆ	341	Crkva Sv. Stjepana u Pustijerni <i>The Church of St. Stephen in Pustijerna</i>
Pavuša VEŽIĆ	377	Crkvice Sv. Julijane u Splitu <i>The Church of St. Juliana in Split</i>
Mladen ANČIĆ	385	Na rubu održanja. Demografska slika Splita u 13. stoljeću <i>At the Verge of Survival. The Demographic Situation in Split in the 13th Century</i>
Tonči BURIĆ	397	Srednjovjekovne kuće u Podmorju (trogirskom Velom polju / <i>Campus magnus traguriensis</i>). Istraženost, tipologija, tehnike zidanja <i>Medieval Houses in Podmorje (Velo polje / Campus magnus traguriensis). Status questionis, Typology, Building Techniques.</i>
	411	MEMORIAE AMICORUM
Radoslav KATIČIĆ	413	Čovjek kojemu govori kamen
Marin ZANINOVIĆ	417	Željku, malo sjećanja

Preobražaj antičke Palače cara Dioklecijana u ranosrednjovjekovni grad Split nije nova tema u našoj historiografiji. S razvitkom povijesnih proučavanja nastanka srednjovjekovnoga grada i s napretkom arheološko-arhitektonskih istraživanja Dioklecijanove palače dobivali su se novi podaci i o postupku postupnog pretvaranja rezidencije poganskog cara u novi, kršćanski grad. Istraživanja posljednjih godina također su pridonijela novim znanjima o tom problemu, pa smo sada u prilici iznijeti sažeto neke poglede na naseljavanje Palače i priložiti ih Zborniku Željka Rapanića koji je i sam zapaženi istraživač ranoga srednjeg vijeka i transformacije Dioklecijanove palače u srednjovjekovni Split.

Kao što je dobro poznato, car je Dioklecijan poslije abdikacije u Nikomediji 1. svibnja 305. boravio u svojoj splitskoj rezidenciji, gdje je i umro u drugom desetljeću 4. stoljeća. Istraživači nisu suglasni kada je do toga došlo, a čini nam se uvjerljivim mišljenje da je to bilo 316. godine¹. Arheološki nalazi potvrđuju da je život u Palači i nakon careve smrti nastavljen bez prekida te ga se može pratiti kroz dva osnovna razdoblja: kasnoantički kontinuitet života i pretvaranje carske rezidencije u srednjovjekovni grad.

Kasnoantički kontinuitet života u Palači

Za razdoblje života u Palači poslije Dioklecijanove smrti, a prije njezine transformacije u ranosrednjovjekovni grad, u historiografiji je posvećeno najviše pozornosti dvama pitanjima: boravku u njoj uglednih članova rimske carske obitelji, te problemu tzv. *Gynaecceuma*, tj. tkaonice sukna za potrebe rimske vojske. Revizijom ranijih arheoloških istraživanja utvrđeno je i postojanje kasnoantičkih građevina interpoliranih u tkivo Palače.

Boravak u Palači uglednih pripadnika rimske carske obitelji

Poslije smrti cara koji je bio bez muških potomaka, njegova imovina, splitska rezidencija, postaje carskim dobrom. Povijesna vrela svjedoče da su u Palači boravili uglednici s rimskog dvora od kojih su neki, kako Bulić kaže; "*pali u nemilost*". "*Tu je 424. stanovala Galla Placidija, sestra cara*

¹ Zastupao ga je, među ostalim i H. KÄHLER, Split i Piazza Armerina - rezidencije dvaju careva tetrarha, *Urbs*, 4, Split, 1962, str. 97-109.

Honorija, prognana sa svojim sinom Valentijanom III. Ovdje je živio godine 461. Marcellin, Dalmatinac, koji se bio pobunio protiv cara Leona i proglasio se kraljem Dalmacije. U ovoj je palači stanovao Glicerije, koji je 473. godine bio proglašen za cara, zbačen s prestolja od Julija Nepota, i posvećen od pape za nadbiskupa Solinskoga. A i Julije Nepos, predzadnji rimski car, prognan od Oresta iz Ravene, ostavi Italiju i nastani se u Dioklecijanovoj palači”².

Nema arheoloških tragova o boravcima tih uglednika za koje možemo pretpostaviti da su stanovali u tada još dobro sačuvanom rezidencijalnom kompleksu u južnom dijelu Palače.

Problem Gineceja

Drugo važno pitanje iz poslijedioklecijanova razdoblja kojim se bavila naša historiografija jest *Gynaecium Iovense* i njegova ubikacija.

U *Notitia Dignitatum* (385.-425.) spominje se *procurator gynaecei Iovensis Dalmatiae Aspalatho*³ iz čega se zaključuje da je u naselju *Spalatum* krajem 4. ili početkom 5. stoljeća postojala tkaonica koja je dobila naziv *Jovensis* prema carevu božanskom atributu. Taj je problem dobio na značenju otkad je J. Belamarić početkom 21. stoljeća iznio svoju pretpostavku da tkaonica nije naknadno ugrađena u Palaču, već da je sastavni dio izvornog projekta splitske građevine⁴. U diskusiji na međunarodnom kongresu “*Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača*” održanom 2005. godine u Splitu sudionici su iznijeli stavove kojim se osporava takva uloga Dioklecijanove palače.

Nedugo zatim (2007. godine) Ž. Rapanić je u svojoj knjizi “*Split, od carske palače do srednjovjekovne općine*” posvetio dosta prostora tom kako on kaže “*neobičnom prijedlogu*”⁵. Među ostalim iznosi razmišljanja kako bi bilo logičnije, s obzirom na potrebu velike količine vode, smjestiti “*postrojenja blizu rijeke, negdje u Saloni, negoli graditi skupi vodovod, dugačak nekoliko kilometara*”. “*Naravno, u postdioklecijanovo doba, i ginecej je mogao biti instaliran u Palači*” ... “*kako što se dogodilo sa luksuznim vilama na Brijunima*”. Zasad se postojanje splitskog ginecea ne može potvrditi nijednim “*nalazom nekog građevinskog ostatka*.” Možda je “*ginecej bio doista u Aspalatu, negdje izvan Palače*”⁶.

Slične argumente iznio je i T. Marasović 2009. godine. Svekoliko poznavanje Palače u Splitu sa svojim obrambenim, rezidencijalnim, ceremonijalnim, vjerskim i infrastrukturnim osobinama u suprotnosti je s takvom pretpostavkom⁷.

² F. BULIĆ - LJ. KARAMAN, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb, 1927, str. 181.

³ F. BULIĆ - LJ. KARAMAN, *Palača cara*, str. 180.

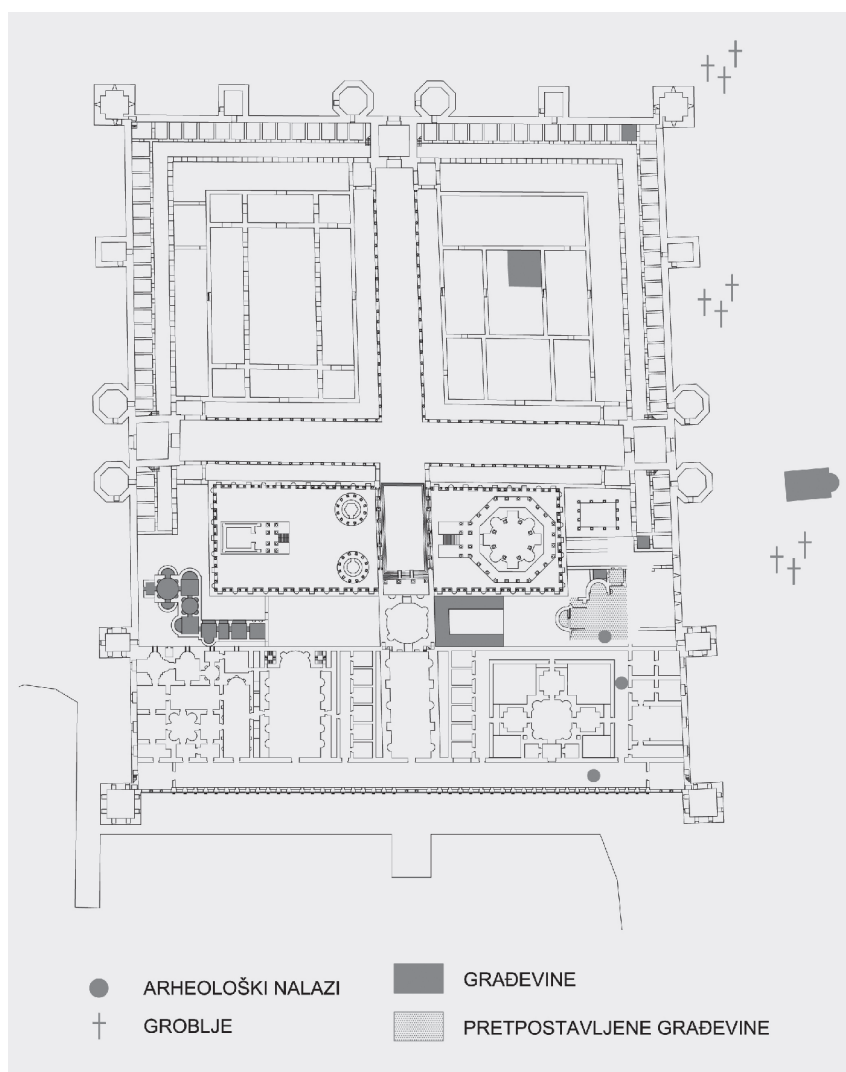
⁴ J. BELAMARIĆ, *Gynaecium Iovense Dalmatiae - Aspalatho*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 40, Split, 2004, str. 5-42. – J. BELAMARIĆ, *Gynaecium Iovense Dalmatiae - Aspalathos*, u: *Diokletian und die Tetrarchie - Aspekte eine Zeitenwende*, Berlin-New York, 2004, str. 141-162.

⁵ Ž. RAPANIĆ, *Split. Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split, 2007, str. 58.

⁶ Ž. RAPANIĆ, *Split*, str. 126-127.

⁷ T. MARASOVIĆ, *Diciassette secoli di ricerche e restauri nel Palazzo di Diocleziano a Spalato*, u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača*, Split, 2009, str. 45 i bilješka 60.

Sl. 1. Kasnoantičke intervencije u Dioklecijanovoj palači, prema: K. Marasović.

Belamarićeva pretpostavka o Palači kao tkaonici temelji se, zapravo, na tvrdnji da je atribut *Iovense* taj pogon mogao dobiti samo za careva života⁸. Dobro znamo da je poganstvo i kršćanstvo koegzistiralo sve do 380. godine kada kršćanstvo Teodozijevim ediktom postaje državnom religijom, a poznato je da ni car Julijan (361.-363.) nije bio kršćanin. Najbolji dokaz da je Dioklecijan i nakon smrti bio itekako poštovan pruža Amijan Marcelin, donoseći podatak o čovjeku, koji je 356. godine, u doba cara Konstancija II., bio osuđen na smrt, jer je obeščastio Dioklecijanov grob⁹. Carev grob spominje u 5. stoljeću Sidonije Apolinar¹⁰, a Toma Arhiđakon govori da je tek prvi splitski nadbiskup očistio Jupiterov hram (tj. carev mauzolej)¹¹ od likova poganskih bogova¹².

⁸ J. BELAMARIĆ, *Gynaecium Iovense*, str. 13-14.

⁹ F. BULIĆ - LJ. KARAMAN, *Palača cara*, 70.

¹⁰ F. BULIĆ - LJ. KARAMAN, *Palača cara*, 71.

¹¹ T. MARASOVIĆ, O hramovima Dioklecijanove palače, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 35, *Petriciolijev zbornik I*, Split, 1995, str. 89-103. – J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Kultne građevine Dioklecijanove palače u Splitu, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 2005, str. 428.

¹² TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*. Split, 2003, str. 49.

Do sada u cijelom Rimskom Carstvu nije pronađen niti jedan sličan primjer carske palače s industrijskim pogonom utvrđen zidovima debljine 2 metra, sagrađenim od fino obrađenih klesanaca.

Ni argumenti vezani uz dimenzije Dioklecijanova akvedukta i kanalizacije po kojoj bi svrha Palače bila tkaonica, nemaju uporišta u teoriji antičke vodoopskrbe i kanalizacije. Dimenzije kanala akvedukta vezane su za tehnologiju izgradnje i njegovo kasnije održavanje¹³, a kanalizacijski kanali dimenzionirani su na maksimalnu količinu oborinskih voda u Palači uključujući i veliko slivno područje sjeverno od nje. Valja napomenuti da se u literaturi često ponavlja pogrešan podatak o dimenzijama i kapacitetu Dioklecijanova vodovoda od čak 1.100.000 m³ na dan¹⁴. Proračunski kapacitet korisnog profila kanala akvedukta (60/120 cm ne računajući svod visine 30 cm) je 715 litara u sekundi¹⁵, a danas se na izvoru, u istom profilu mjeri protok od 470 litara u sekundi¹⁶ što bi rezultiralo s 61.776 m³ vode na dan u antičko doba ili 40.608 m³ danas. Razlog smanjenju kapaciteta kanala su oštećenja stjenki i smanjenje profila uzrokovano neredovitim održavanjem.

Kasnoantičke intervencije u Palači i njezinoj neposrednoj blizini

Proučavanjem ranijih arheoloških istraživanja i vidljivih ostataka antičkih građevina utvrđeno je više kasnoantičkih interpolacija unutar Dioklecijanove palače (sl. 1). Među njima su tzv. "zapadne terme" pronađene unutar hotela "Slavija" kojima zidovi zaklanjaju otvore supstrukcija careva stana. Osim toga na sjevernom pročelju sklopa sačuvali su se piloni (danas nažalost ožbukani) od kamenih klesanaca spojeni lukovima od dva ili tri reda opeke što je netipično za građevine u Dioklecijanovoj palači¹⁷. Treba napomenuti da je Dioklecijan vlastito kupatilo imao u sklopu svojega stana, u njegovu sjeverozapadnom uglu, kako je već Adam bio pretpostavio¹⁸.

Mozaici istočno od Vestibula u Arhiđakonovoj ulici također su naknadna intervencija unutar Palače jer visinski i tlocrtno ne korespondiraju s supstrukcijom Vestibula, a krov koji ih je natkrivao zaklanjao je prozore supstrukcija careva stana.

Analogno tome, proučavajući plan Palače uočavaju se stanovite nedosljednosti tlocrtnog rasporeda izvan istočnog i zapadnog temenosa pa bi se moglo pretpostaviti da su i "istočne terme" naknadno sagrađene unutar već dovršene Palače. Izgleda da taj prostor u Dioklecijanovo doba nije bio izgrađen. U svakom slučaju, unutar samih "istočnih termi" mogu se

¹³ S. PEROJEVIĆ - K. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, Istraživanja Dioklecijanove palače od 1985. do 2005., u: *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača*, Split, 2009, str. 51-94. Dimenzije kanala vezane su i za dimenzije čovjeka koji ga je morao sažidati i ožbukati izunutra te skinuti drvenu oplatu nakon izvedbe svoda.

¹⁴ F. BULIĆ - LJ. KARAMAN, *Palača cara*, str. 111-112.

¹⁵ Zahvaljujemo ing. Jozi Grubišiću na proračunu kapaciteta Dioklecijanova vodovoda.

¹⁶ J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Aqueduct and Sewage of Diocletian's palace, *Second International Conference on Waters in Protected areas*, Zagreb, 2007, str. 156.

¹⁷ S. PEROJEVIĆ - K. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, Istraživanja, str. 90.

¹⁸ R. ADAM, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*. London, 1746, str. 13

Sl. 2. Jedan od kamenih blokova s uklesanim starokršćanskim križem u Bernardinovoj ulici.

Sl. 3. Starokršćanski nadvratnik u Nepotovoj ulici.

uočiti naknadne građevinske intervencije poput natkrivanja *prefurnuma* sjevernog *caldaria* pronađenog u istraživanjima 2002. godine¹⁹.

Sve spomenute kasnoantičke interpolacije upućuju na podjelu Palače, naročito njezinog južnog dijela, na manje kasnoantičke sklopove. Jedan takav sklop koji je zauzimao jugoistočni dio Palače, tj. istočni dio careva stana²⁰ spominje Toma Arhiđakon kao palaču solinjanina Severa Velikog u koju je u 7. stoljeću uselio prvi poglavar splitske crkve²¹.

I u sjevernom dijelu Palače pronađene su naknadne antičke intervencije i to na prostoru *Muzeja grada Splita*²² i u samom sjeveroistočnom uglu²³. I prilikom istraživanja Rive utvrđeni trgovi popravaka antičkog betonskog platoa u "*poodmakloj kasnoj antici, odnosno ranobizantskom razdoblju*"²⁴.

Kasnoantički kontinuitet života u Palači dokazuju također i mnogobrojni nalazi pokretnog arheološkog materijala, poput antičke ili ranobizantske keramike, kamene plastike, stakla i novca²⁵ te starokršćanskih križeva ugrađenih u zidove ranosrednjovjekovnih kuća (sl. 2-3)²⁶.

Najjasnije dokaze kontinuiteta života čine nalazi kasnoantičkoga groblja smještenoga s vanjske strane istočnog zida Palače. U ranijoj literaturi

¹⁹ T. RISMONDO, Unutrašnja dekoracija istočnih "termi" Dioklecijanove palače u Splitu, *Arheološka istraživanja* 2002. godine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split, 2005, str. 151-158.

²⁰ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Prostorni razvoj jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače u Splitu, *Prostor*, 8, 3(20), Zagreb, 2000, str. 175-238. Granice Severove palače odnosno biskupske palače definirane su zahvaljujući opisu iz reambulacije nadbiskupskih dobara iz 1397. godine, o čemu u: D. FARLATI, *Illyrici Sacri, tomus tertius*, Venetiis, 1765, str. 343.

²¹ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 49.

²² S. PEROJEVIĆ - K. MARASOVIĆ - J. MARASOVIĆ, *Istraživanja*, str. 79.

²³ A. PENOVIĆ, *Zaštitna arheološka istraživanja u prizemlju zgrade u Hrvojevoj i Andrićevoj ulici u Splitu, (sjeveroistočni ugao Dioklecijanove palače)*, Split, 2009. – I. VOJNOVIĆ, *Konzervatorski elaborat za rekonstrukciju sjeveroistočnog ugla Dioklecijanove palače*, Split, 2009. Neobjavljena studija.

²⁴ V. DELONGA, Split-Riva, južno pročelje Dioklecijanove palače, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, Zagreb, 2007, str. 515.

²⁵ J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ - S. McNALLY - J. WILKES, *Dioklecijanova palača - Izvještaj o jugoslavensko-američkom projektu istraživanja jugoistočnog dijela Palače*. I. dio, Split, 1972, str. 33-34. – S. McNALLY - J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ, *Istraživanja jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače*. II. dio, Split, 1977, str. 44. – V. DELONGA, 17 u 8 - Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače 1992. godine. Split, 2005, str. 14-16.

²⁶ S. PIPLOVIĆ, Ranokršćanski Split, u: *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 21, Split, 2008, str. 141-172.

spominje se groblje kod sjeveroistočnog kule koje je bilo u funkciji od 5. do 7. stoljeća, te ono na prostoru *Velike Realke*²⁷. U novijim istraživanjima istočno od *Galerije Vidović*²⁸ te na prostoru *Dominikanskog samostana*²⁹ utvrđeno je postojanje kasnoantičkih grobova. Na temelju tih nalaza može se ustvrditi da se groblje protezalo uz cijeli istočni zid. Tu je, ispred istočnih vrata Palače, na mjestu današnje dominikanske crkve, prema pretpostavkama F. Oreba postojala i starokršćanska crkva Sv. Katarine Aleksandrijske³⁰.

U istraživanjima 1995. godine, na prostoru sjeverno od Dioklecijanove palače, istočno od *stare bolnice*, pronađen je zid i popločana površina kasnoantičke zgrade sagrađene antičkom građom³¹. Na položaju *samostana Sv. Frane* već je u 5. ili 6. stoljeću sagrađena crkva Sv. Feliksa³².

Kontinuitet života na Manušu

U kasnoj antici život je kontinuirao i izvan Palače. Tragovi kontinuiteta naselja *Spalatum* najbolje se uočavaju na Manušu gdje su pronađene građevine, grobovi i pokretni arheološki materijal datirani od 1. do 7. stoljeća³³. Nad ostacima antičke kružne građevine, uz jednu raniju starokršćansku baziliku, sagrađena je u 5. ili 6. stoljeću crkva Sv. Andrije³⁴ s krstionicom³⁵. Ulomci liturgijskog namještaja, ukrašeni pleternom plastikom, svjedoče o ranosrednjovjekovnom preuređenju sakralnog sklopa na Manušu u razdoblju od 9.-11. stoljeća³⁶. Tu se 1185. godine održava sinoda Splitske nadbiskupije³⁷.

²⁷ F. BULIĆ, Sepolcreto antico cristiano presso il Palazzo di Diocleziano a Spalato, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 29, Split, 1906, str. 3-7.

²⁸ E. ŠARIĆ - T. RISMUNDO, Split- Dioklecijanova palača, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 2005, str. 400.

²⁹ H. ZGLAV MARTINAC, Kasnoantički grobovi na lokalitetu Dominikanski samostan u Splitu (zaštitna iskopavanja 2007.-2008. godine), u: *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010., str. 189.

³⁰ F. OREB, Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu, *Prilog povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 30, Split, 1990, str. 196.

³¹ J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ - T. RISMUNDO, Kanalizacija i vodovod Dioklecijanove palače, u: *Dioklecijanov akvedukt* (ur. J. Belamarić), Split, 1999, str. 72.

³² C. FISKOVIĆ, Je li na splitskoj rivi bila ranokršćanska crkva s krstionicom, *Kulturna baština*, 9-10, Split, 1979, str. 9-18.

³³ F. OREB - T. RISMUNDO - M. TOPIĆ - D. ČERINA - M. ŠLAUS - D. KRSTIĆ - D. MUDRONJA, *Ad basilicas pictas*, Split, 1999, str. 14-34, 43-50.

³⁴ T. MARASOVIĆ, Fouilles de la basilique paleochrétienne de Saint André à Split, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 1984, str. 255.

³⁵ F. OREB - T. RISMUNDO - M. TOPIĆ - D. ČERINA - M. ŠLAUS - D. KRSTIĆ - D. MUDRONJA, *Ad basilicas*, str. 27-28.

³⁶ F. OREB - T. RISMUNDO - M. TOPIĆ - D. ČERINA - M. ŠLAUS - D. KRSTIĆ - D. MUDRONJA, *Ad basilicas*, 32.

³⁷ T. SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Vol. II, Zagreb, 1904, (dalje: *Cod. dipl.*, II), str. 193-194.

³⁸ LJ. GUDELJ, Izvješće o istraživanjima Dioklecijanova akvedukta na Bilicama, u: *Dioklecijanov akvedukt* (ur. J. Belamarić), Split, 1999, str. 77-85.

Prestanak rada Dioklecijanovog akvedukta

Na pitanje do kada je funkcionirao Dioklecijanov akvedukt odgovor bi mogla dati arheološka istraživanja na *Bilicama* provedena prilikom izgradnje splitske zaobilaznice³⁹. Tu su ispod mosta akvedukta, koji je sagrađen krajem 19. stoljeća u sklopu rekonstrukcije Dioklecijanovog vodovoda, pronađeni piloni antičkog mosta sagrađeni u tehnici *opus mixtum* i nad njima početak lukova od opeke. Između pilona pronađena je kamena zidana ispuna koju su istraživači protumačili kao podkonstrukciju kasnoantičke ceste po trasi akvedukta. Međutim ista takva zidana ispuna sačuvala se na više mjesta u lukovima mostova akvedukta koji je vodom opskrbljivao grad Nîmes, a što je protumačeno kao pokušaj sanacije akvedukta³⁹. Stoga bi se i zidana ispuna između pilona akvedukta na *Bilicama* mogla protumačiti kao sanacija akvedukta u 6. stoljeću jer je unutar tog zida pronađen novčić iz tog vremena. Bio bi to dokaz da je prvobitni vodovod tada još bio u funkciji te da je porušen u avarsko slavenskoj najezdi u sredinom 7. stoljeća, kao što su bili pretpostavili i raniji istraživači⁴⁰. Prilikom rekonstrukcije akvedukta krajem 19. stoljeća zaravnani su ostaci antičkog mosta i zidane ispune, te je nad njima sagrađena nova zidana konstrukcija akvedukta.

Pretvaranje carske rezidencije u srednjovjekovni grad

Prema pisanju Tome Arhiđakona, propašću Salone u 7. stoljeću njezini stanovnici bježe na otoke, ali se neki po nagovoru Solinjanina Severa Velikog vraćaju i naseljavaju u Dioklecijanovoj palači. Najznačajniji povijesni događaj za nastanak grada Splita je prebacivanje sjedišta nadbiskupije iz Salone 641. godine⁴¹. Sama činjenica da je od bizantskih careva zatraženo odobrenje za useljenje u Dioklecijanovu palaču govori o postojanju određenog stupnja organizacije stanovništva koje je upravljalo novoformiranim gradom⁴².

*“Tada je spomenuti Sever, svoje prebivalište koje je sebi bio odabrao kad su se vratili s otoka, darovao crkvi sa ugaonom kulom i palačom, određujući da tamo bude biskupija. Tu je veleštovani biskup Ivan najprije stanovao”*⁴³. Za potrebe biskupije careva je blagovaonica - *Triklinij* preuređena u biskupski konzistorij, a antičke presvođene prostorije uz istočni zid Palače, zajedno s jugoistočnom kulom, u biskupsku palaču. Zahvaljujući toj novoj funkciji, te su se antičke građevine sačuvale sve do 1508. godine, kada su one, izuzev jugoistočne kule, stradale u velikom požaru što je odredilo kasniju sudbinu jugoistočnog kvadranta Palače⁴⁴.

³⁹ G. FABRE - J. L. FICHES - P. LEVEAU - J. L. PAILLET, *Le pont du Gard, L'eau dans la ville antique*. Paris, 1993, str. 90.

⁴⁰ G. NOVAK, *Povijest Splita*. I. dio, Split, 2005, str. 42.

⁴¹ T. MARASOVIĆ, *Prva stoljeća grada Splita*. Split, 1998, str. 9.

⁴² Ž. RAPANIĆ, *Split*, str. 153.

⁴³ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 49.

⁴⁴ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, *Prostorni razvoj*, str. 206.

Toma Arhiđakon nadalje opisuje proces naseljavanja Palače pa kaže: "... smjestili su se u onom dijelu, što gleda na more, a ostali dio gradića ostavili su praznim"⁴⁵. Današnja razina ulica unutar Palače isto kao i arheološki nalazi potvrđuju Tominu priču da je u prvom valu naseljavanja Palače njezin sjeverni dio neko vrijeme ostao nenaseljen. Naime, u južnom dijelu Palače na razini careva stana, te na prostoru *Peristila*, obaju *Temensa*, na križištu karda i zapadnog dijela dekumana uključujući i zapadna vrata, do danas se sačuvala, uz minimalna nasipanja, izvorna antička razina poda, a to je očiti dokaz o neprekinutom kontinuitetu života na tom prostoru. Nasuprot tome, u sjevernom dijelu Palače evidentan je prekid života između kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja koji je na nekim mjestima rezultirao nasipom većim od 2 metra. Taj se nasip sastoji uglavnom od šuta urušenih antičkih svodova od sedre i zidova građenih u tehnici *opus mixtum*, koji su propali zbog neodržavanja. To su uglavnom zidovi gornjeg kata građevina smještenih uz vanjske zidove, dok su se zidovi dvaju velikih građevina u sjevernom dijelu Palače sačuvali do danas mjestimično gotovo do izvorne visine. Nad tim je ruševnim materijalom na više mjesta pronađen tanki sloj gareži koji svjedoči o požaru na tom prostoru. Interesantno je da ispod tog ruševnog materijala antičkih zidova i svodova, gotovo u svim arheološkim istraživanjima u sjevernom dijelu Palače, osim na prostoru *carda*, nisu pronađene ploče kamenog popločanja ulica (osim dvije do sada utvrđene ploče) već samo podloga pločnika u tehnici *opus signinum*⁴⁶. Iz toga se može zaključiti da su prije urušavanja zidova i svodova, možda još na kraju kasnoantičkog razdoblja, kamene ploče skinute s ulica i iskorištene za neke druge gradnje.

Tipologija najranijih nastambi

Na temelju višegodišnjeg proučavanja prostornog razvoja građevinskih sklopova unutar Dioklecijanove palače moguće je definirati ranosrednjovjekovnu parcelaciju i utvrditi tri tipa najranijih nastambi (sl. 4):

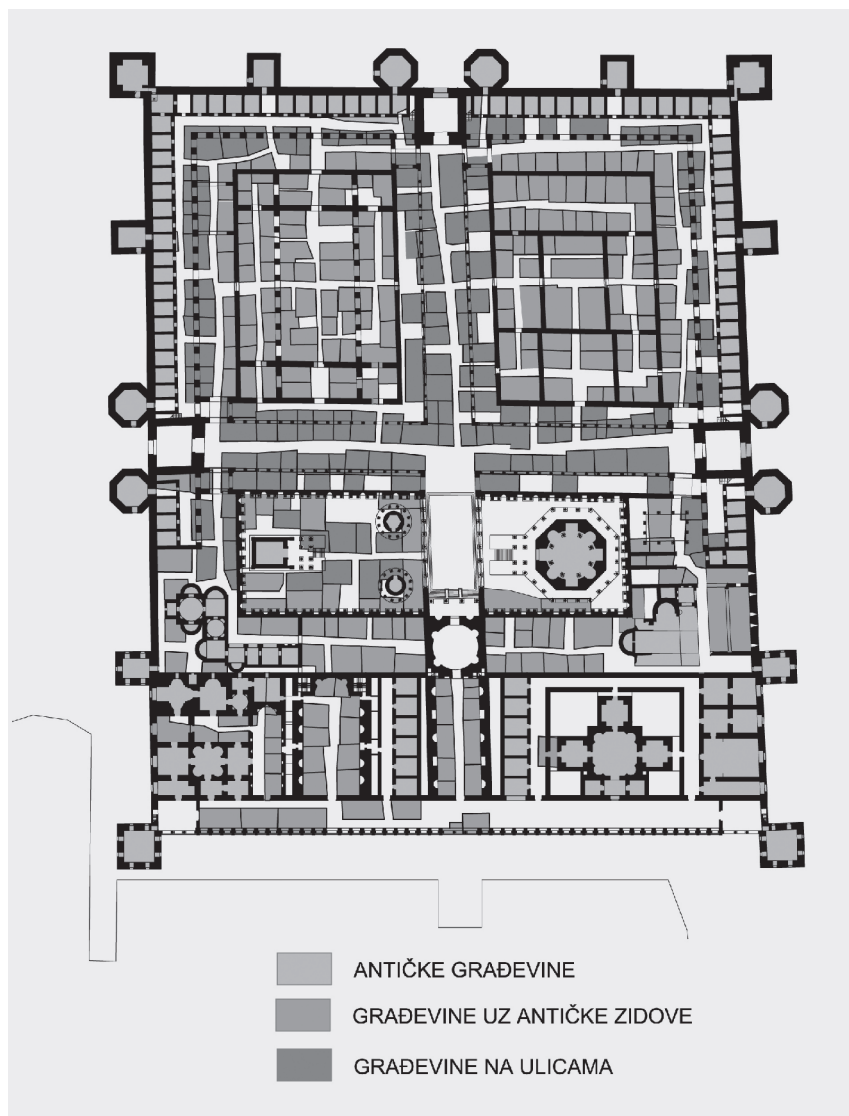
a) Kuće u antičkim presvođenim prostorima

Današnji raspored građevinskih jedinica uz vanjske zidove Palače koje gotovo u potpunosti prate raspored prvobitnih *kubikula* dokazuje da je u ranom srednjem vijeku stanovništvo naselilo te antičke prostorije unutrašnjih dimenzija prosječno 3,80 na 5,00 metara kojima su svodovi tada uglavnom još bili sačuvani. Stanovnici su Palače uz minimalne intervencije dobili jednokatne kuće usprkos ranije spomenutom nasipanju koje je u najsjevernijem dijelu Palače snizilo izvornu visinu *kubikula* od 7,50 na 5,50 metara. Jedini do danas sačuvani *kubikul* s antičkim svodom je onaj položen uz zapadni zid Palače, na vrhu *Rodrigine ulice*. Sačuvalo se i njegovo predromaničko pročelje s vratima prizemlja i prvog kata koja imaju masivne kamene okvire od vjerojatno reutiliziranih antičkih elemenata. Istu kompoziciju pročelja imao je i *kubikul* s njegove južne strane, a ona upućuje na postojanje vanjskog stubišta za pristup katu

⁴⁵ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 45.

⁴⁶ A. PENOVIĆ, *Zaštitna arheološka istraživanja u prizemlju kuće Bajamontijeva 5*, Split, 2012. Neobjavljeni izvještaj.

Sl. 4. Tipologija najranijih nastambi unutar Dioklecijanove palače, prema: K. Marasović.

što je uobičajeno u predromanici. U Palači je ukupno bilo 74 *kubikula*, a razumljivo je da oni kroz koje se pristupalo kulama nisu bili nastanjeni. Interesantno je da je do danas pristup glavnini kula ostao slobodan. Zbog povećanja članova obitelji kuće su rasle u visinu, rušeći antički svod *kubikula*, i prezidavajući antičke zidove tako su neke od njih još u predromanici postale dvokatnice (sl. 5).

Zapaženo je da su i ostali antički presvođeni prostori, manjih dimenzija, u južnom dijelu Palače poput "zapadnih i istočnih termi" vrlo rano prenamijenjeni u stambene kuće te su se donekle preoblikovane njihove građevinske jedinice sačuvale do danas. U predsvođene prostorije istočnog dijela careva stana, kako je ranije rečeno, smjestio se prvi splitski nadbiskup. One su u 7. stoljeću zasigurno bile bolje sačuvane od onih u zapadnom dijelu careva stana koje su bile natkrivene drvenim konstrukcijama⁴⁷. Dokaz tome da su svodovi općenito bolje odolijevali vremenu

⁴⁷ J. MARASOVIĆ, *Južni dio Dioklecijanove palače. Pretpostavljeni izvorni izgled*, Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe, Split, 1993. Neobjavljena studija.

Sl. 5. Predromanička jednokatnica u Ul. Majstora Jurja, jedini sačuvani antički kubikul.

Sl. 6. Predromanička dvokatnica na Carrarinoj poljani, sagrađena uz antički zid.

nego drvene konstrukcije su carev mauzolej i mali hram, ali i više od trideset izvrsno sačuvanih presvođenih prostorija antičkih supstrukcija.

b) Kuće prislonjene uz antičke zidove

Dok su jedni iskoristili antičke nadsvođene prostore, drugi su gradili uz zidove velikih antičkih prostorija koje su u međuvremenu izgubile drvenu konstrukciju krova, koristeći pri tome jedan ili čak dva antička zida. Najpoznatija među njima je predromanička kuća na *Cararinoj poljani* koja je danas u sastavu izložbenog prostora *Muzeja grada Splita*, a antički zid u njoj sačuvao se je gotovo u cijeloj svojoj izvornoj visini (sl. 6).

c) Kuće na antičkim ulicama.

Oni stanovnici Splita koji nisu imali prilike koristiti antičke prostorije ili zidove bili su prisiljeni graditi na prostoru antičkih trjemova, formirajući građevine oko stupova, da bi se, na koncu, nastavilo s izgradnjom i na prostoru samih ulica.

Tako se postupnom izgradnjom kroz nekoliko stoljeća usitnio antički raster, progustila mreža ulica, a Palača je postala grad s preko 400 kuća. Novoformirane su ulice gotovo u pravilu položene kroz vrata velikih antičkih prostorija prateći ranije prometne tokove.

Analizirajući tehnike zidanja predromaničkih kuća utvrđeno je da je glavanina građena žutim lomljenim kamenom malog formata izduženog oblika koji podsjeća na lapor. Može se stoga pretpostaviti da je u ranom

Sl. 7. Predromanička kuća u sklopu samostana Sv. Martina sa zaobljenim uglom.

srednjem vijeku bio otvoren u okolici Palače kamenolom, zasad nepoznatog položaja. Neke su kuće bile pak građene materijalom razgrađenih antičkih zidova s ponekim ulomkom sedre antičkih svodova.

Najjednostavniji predromanički otvori nemaju kamenog okvira već su doprozornici ili dovratnici sastavni dio zida, a lukovi su izvedeni od kamena manjeg formata. Ako imaju kameni okvir, na njemu se može vidjeti karakteristični zasječeni spoj dovratnika sa arhitravom i pragom koji je očito naslijeđen od gradnje u drvu. Na više mjesta sačuvale su se predromaničke bifore jednostavnije izvedbe bez kamenog okvira. Sačuvana je i bifora s kamenim ukrašenim okvirom pronađena u *Medulićevoj ulici*⁴⁸, a čuva se u *Muzeju grada Splita*.

Karakteristični tip predromaničkih kuća s vanjskim prilaznim stubištem zapažen je na više mjesta i u Splitu. Kako su ta stubišta sužavala prostor ulica glavnina ih je srušena. Također je ustanovljeno da su na nekim predromaničkim kućama vanjski uglovi tlocrtno zaobljeni (sl. 7). Zbog svojih malih dimenzija veliki broj kuća imao je samo po jednu prostoriju na svakom katu. Sačuvani primjeri kamenog pokrova na predromaničkim kućama ili nagib krovnih ploha od gotovo 45° govore o tome da se pokrov od kupe kanalice počeo šire primjenjivati tek u razdoblju gotike i renesanse⁴⁹.

Pojedine kuće ranosrednjovjekovnog Splita bile su u potpunosti sagrađene drvenom građom⁵⁰.

⁴⁸ T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split-Zagreb, 1987, str. 9. Kuća je porušena prije Drugog svjetskog rata, ali je Ejnar Dyggve srećom dokumentirao njene osnovne elemente prije rušenja. Ž. Peković smatra biforu proizvodom dubrovačke skupine klesara iz 12. stoljeća u Ž. PEKOVIĆ, *Crkva Sv. Petra Velikoga, dubrovačka predromanička katedrala i njezina skulptura*, Dubrovnik-Split, 2010, str. 235.

⁴⁹ J. MARASOVIĆ, *Metodologija obrade graditeljskog naslijeđa*, Split, 2007, str. 65.

⁵⁰ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 295. – *Statut grada Splita*, Split, 1987, str. 284.

Sl. 8. Jedna od najmanjih predromaničkih kuća u Splitu, sagrađena u širini antičkog obrambenog hodnika sjevernih vrata Palače: a. istočno pročelje; b. južno pročelje

Neke od predromaničkih kuća u Palači izrazito su malih dimenzija. Tako se unutar *dominikanskog samostana Sv. Martina* sačuvala jedna od najmanjih ranosrednjovjekovnih kuća (sl. 8a-b). Sagrađena je u zapadnom obrambenom hodniku sjevernih vrata Palače neposredno uz crkvu Sv. Martina. To je jednokatnica ukupne visine 5 metara, bez krova. Unutrašnje tlocrtne dimenzije su 1,70 x 4,00 metra. U pročelje kuće uzidane su antičke spolije, a njen istočni zid okrenut prema obrambenom dvorištu sjevernih vrata Palače, sagrađen je lomljencima antičkog *opus mixtum*a s ulomcima sedre antičkih svodova.

Supstrukcije Dioklecijanova stana

Prilikom naseljavanja Palače, prema Tominom opisu, odlučeno je da "*ostali puk neka stanuje pod svodovima i u kriptama*" iz čega se zaključuje da je dio stanovništva grada, barem u prvim stoljećima naseljenja, stanovao i u supstrukcijama Dioklecijanova stana.

Za razliku od zapadnog dijela supstrukcija gdje su antičke prostorije gusto položene, a samo uski svjetlarnici između njih osiguravaju minimalno osvjetljenje i ventilaciju, te su zbog toga vrlo rano bili pretvoreni u veliku gradsku septičku jamu, istočni dio "podruma" mnogo je svjetliji i prozračniji zahvaljujući četirima dvorištima položenim oko *Triklinija* koja su seza-la sve do razine "podruma". Upravo iz tog razloga "istočni podrumi" bili su vrlo rano nastanjeni. Oni su korišteni već u kasnoj antici o čemu svjedoče nalazi keramike i novca⁵¹, pa vjerojatno sve do zasipanja nakon velikog požara biskupske palače 1508. godine. U većini tih prostorija u zidovima su uklesane rupe na otprilike polovini visine prostora u koje se oslanjala drvena konstrukcija međukata tih najranijih nastambi. Unutar antičkih prozora umetnuti su na nekim mjestima kameni okviri predromaničkih prozora i vrata, a negdje su u antičkim zidovima probiveni novi otvori.

⁵¹ S. McNALLY - J. MARASOVIĆ - T. MARASOVIĆ, *Istraživanje Dioklecijanove palače, II dio*, 1968-1971, 1972-1977, Split, 1977, str. 44.

Sl. 9. Predromanička dvostruka vrata s karakterističnim zasječenim nadvratnicima, ulaz na kat umetnut u Podrumsku prostoriju 16B.

Sl. 10. Predromanička vrata kata umetnutog u Podrumski hodnik 14.

Pronađena su i dva ranosrednjovjekovna stubišta u dvorištu jugozapadno od *Triklinija* (15A). Ona južna iz 7. ili 8. stoljeća vodila su na kat umetnut u prostoru južnog hodnika i dalje na razinu careva stana, a ona sjeverna na kat umetnut u 10. ili 11. stoljeću u podrumsku prostoriju 16B (sl. 9)⁵². Zanimljivo je da je prilikom izgradnje južnog stubišta u 7. ili 8. stoljeću razina poda bila oko 30 cm viša od izvorne antičke, dok se do 10. ili 11. stoljeća, prilikom izgradnje sjevernog stubišta, visina nasipa povećala na 110 cm. Na zapadnom zidu dvorišta sjeverozapadno od *Triklinija* 15C postoje predromanička vrata gornjeg kata umetnutog u hodnik 14 do kojeg je vjerojatno vodilo drveno stubište jer bi se kameno bilo sačuvalo (sl. 10). U neposrednoj blizini, u spomenutoj reambulaciji nadbiskupskih dobara 1397. godine navodi se dvorana pod kućom pokojnog Radovana Klementovoga (13C) koja je u vlasništvu Biskupije.

Zidovi i kule

Snažne zidine Dioklecijanove palače bile su jedan od odlučujućih čimbenika, koji su odredili položaj novoga grada, pružajući solinskim izbjeglicama potrebu sigurnost. Sve do izgradnje vanjskog sustava bastiona u 17. stoljeću oni su bili glavni obrambeni zidovi grada pa su zbog toga sačuvani do danas u izvornoj visini. Samo je zapadni zid manje sačuvan jer je ostao u središtu širenja srednjovjekovnog grada.

Antički polukružni prozori na kopnenim stranama Palače zbunjuju neke istraživače, koji smatraju da su u suprotnosti s obrambenom ulogom. Novim istraživanjima utvrđeno je da prostor prvog kata iza tih otvora nije bio podijeljen poput *kubikula* u prizemlju, već je kao jedinstveni hodnik pratio vanjske zidove⁵³. Iz toga možemo zaključiti da je uz kopnene

⁵² J. MARASOVIĆ, Znanstveni projekt Graditeljsko naslijeđe Splita, *Obnova povijesne jezgre*, 2, Split, 1997, str. 42-43. – J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, *Prostorni razvoj*, str. 187.

⁵³ I. VOJNOVIĆ, *Konzervatorsko-arheološka istraživanja na prostoru sjevernog zida Palače*, Split, 2011. Neobjavljena konzervatorska studija.

zidove Dioklecijanove palače postojao natkriveni obrambeni ophod s velikim polukružnim otvorima koji je bio prekinut samo obrambenim dvorištima ulaznih vrata. Mnogo sličnih primjera takvih rješenja nalazimo na rimskim utverdama od kojih je zasigurno najpoznatija tzv. *Porta Nigra* u Trieru.

U ranom srednjem vijeku, nadogradnjom kuća uz obrambene zidove Palače smještenih u *kubikule* prekinut je prvobitni obrambeni ophod i zazidani pojedini otvori, unutar kojih su ostavljeni manji predromanički prozori (kao npr. na kući sjeverno od *Galerije Vidović* na istočnom zidu).

Mnogi se istraživači slažu da su sjeverna i istočna vrata Palače zazidana odmah u 7. stoljeću, a da su zbog toga zapadna postala glavna vrata i dobila naziv "porta franca", tj. otvorena vrata. Križ na ključnom kamenu tih vrata, uklesan tada na mjestu antičke božice Viktorije, najbolji je dokaz preobražaja rezidencije poganskog cara u kršćanski grad⁵⁴.

U svom opisu naseljenja Palače Toma nije mimoišao ni kule. "*I svidio se taj savjet plemićima i svim pučanima te su se međusobno dogovorili da bogati sagrade kuće na vlasti trošak, drugi koji nisu imali dosta imutka za gradnju kuća uzet će okolne kule za stanovanje*". Kule Dioklecijanove palače spominju se u srednjovjekovnim dokumentima kao posjed uglednih splitskih obitelji ili crkve. Kako je već rečeno, jugoistočna kula Palače je nadbiskupska kula od samog početka života grada. Zahvaljujući spomenutoj reambulaciji dobara splitske nadbiskupije iz 1397. godine, utvrđeno je da je južna pravokutna kula na istočnom zidu Palače tada pripadala uglednom splitskom građaninu Ciprijanu Zaninovu⁵⁵. Na temelju Statuta grada Splita iz 1312. godine zaključuje se da je jugozapadna kula Palače pripadala Petru Petraki⁵⁶. Analogno tome može se pretpostaviti da su i ostale kule bile odmah nastanjene.

Crkve i zvonici

Prema Tomi Arhiđakonu, odmah po useljenju u palaču u 7. stoljeću Dioklecijanov mauzolej, koji je ujedno bio i Jupiterov hram, pretvoren je u stolnu crkvu Sv. Marije⁵⁷. Ne raspoložemo podacima kada je mali hram u zapadnom *temenosu* postao krstionica, ali s obzirom na potrebe obavljanja krsnog obreda, pojava prve krstionice nije mogla uslijediti znatno kasnije od prenamjene mauzoleja⁵⁸. Uz katedralu se već u prvim stoljećima života grada adaptira prostor između južnog zida *temenosa* i *stilobata* Mauzoleja za crkvu Sv. Matije, koji postaje mauzolej splitskih

⁵⁴ T. BURIC, Plutej oplata splitske krstionice - vrijeme i okolnosti postanka, Zbornik Tomislava Marasovića (ur. I. Babić, A. Milošević, Ž. Rapanić), Split, 2002, str. 309, bilj. 43. – N. CAMBI, Križ na zapadnim vratima Dioklecijanove palače, *Kulturna baština*, 11-12, Split, 1981, str. 6-14.

⁵⁵ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Prostorni razvoj, str. 199.

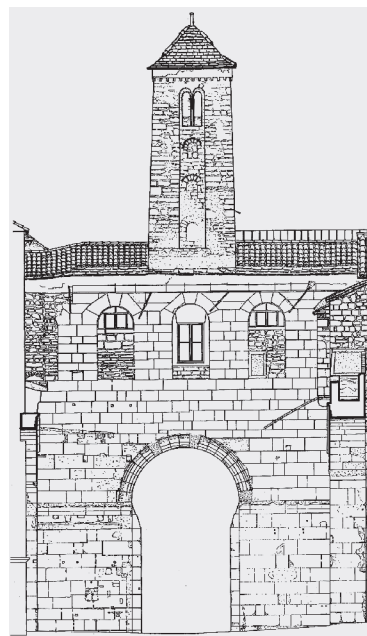
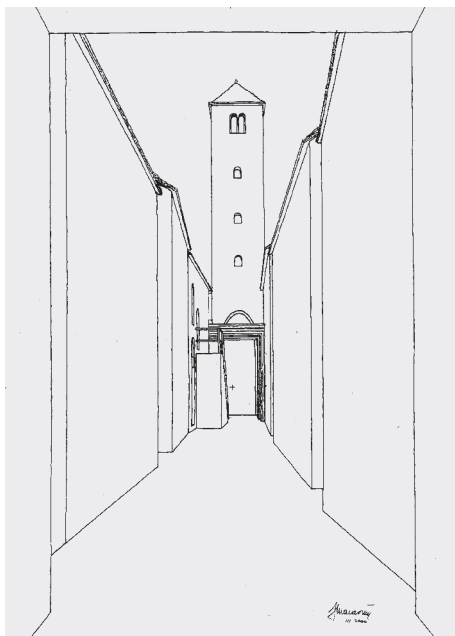
⁵⁶ J. MARASOVIĆ, *Prostorni razvoj obale pred povijesnom jezgrom Splita*. Split, 1990, Neobjavljena studija. – K. MARASOVIĆ, Mletački kaštel u Splitu. Izgradnja i preobrazbe., *Prostor*, 20/2(44), Zagreb, 2012, str. 251-263.

⁵⁷ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 45

⁵⁸ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*. 3. Srednja Dalmacija, Split-Zagreb, 2011, str. 273-280.

Sl. 11. Zvonik crkve
Sv. Stošije, prema: J.
Marasović.

Sl. 12. Crkva Sv. Teodora
sa zvonikom, prema: J.
Marasović.

biskupa⁵⁹. Ostaci zabata oltarne ograde u kripti male okrugle građevine u zapadnom *temenosu* upućuju na zaključak da je i taj prostor korišten kao ranosrednjovjekovna crkva⁶⁰.

Unutar biskupskog posjeda u jugoistočnom dijelu Palače spominju se u reambulaciji iz 1397. godine kapele Sv. Marije i Sv. Nikole koje su se nalazile prva u sjevernoj, a druga u zapadnoj križnoj dvorani *Triklinija* tj. *Konzistorija*⁶¹. O vremenu njihova nastanka može se samo nagađati na temelju ulomaka ranosrednjovjekovnog crkvenog namještaja pronađenog u neposrednoj blizini. U sklopu biskupske palače u istom dokumentu spominje se i kapela Sv. Ivana Evanđeliste. U jednoj od šest antičkih pravokutnih prostorija zapadno od *Triklinija* smjestila se crkva Sv. Andrije *de Fenestris* koja se prema ostacima datira u 7. stoljeće⁶².

Iznad svih četiriju vrata Palače sagrađene su crkve kao zaštitnici grada⁶³. Tako je u *portikatu* nad južnim vratima Palače sagrađena crkva Sv. Stošije koja se prema ulomcima može datirati u 8. ili 9. stoljeće. Uz crkvu nad visokim svodom, sačuvanim do danas, podignut je zvonik, vjerojatno krajem 11. stoljeća (sl. 11)⁶⁴. Uz zapadna vrata Palače, u hodniku nad unutarnjim ulazom obrambenog dvorišta, sagrađena je crkva Sv. Teodora koja je imenom splitskog priora Firmina datirana u 80-te godine 11.

⁵⁹ T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica*, 3, str. 270-272. – I. BASIĆ, Prilozi proučavanju crkve Svetog Mateja u Splitu, *Ars adriatica*, 1, Zadar, 2011, str. 67-95.

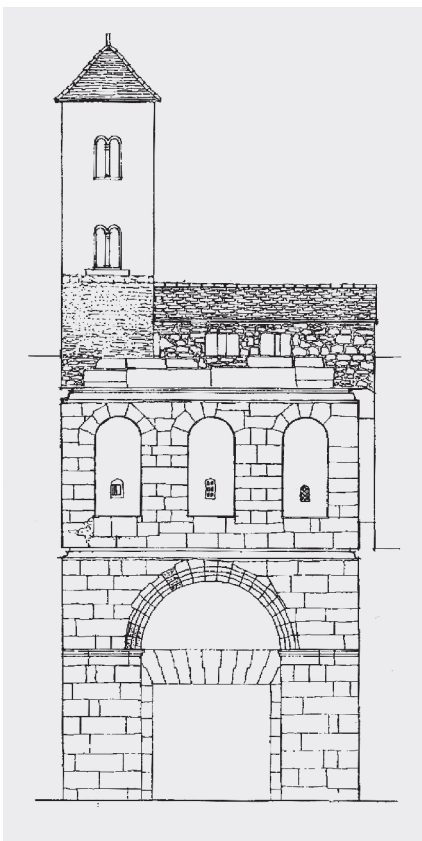
⁶⁰ K. MARASOVIĆ - V. MARČIĆ, Sklop građevina jugozapadno od Peristila, *Kulturna baština*, 33, Split, 2006, str. 77-78. – T. MARASOVIĆ, "Kibelin hram" Dioklecijanove palače i njegova ranosrednjovjekovna uporaba, *Kačić* 51-53, *Zbornik u čast Emilija Marina*, Split, 2011, str. 689-697.

⁶¹ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Prostorni razvoj, str. 190-191.

⁶² R. BUŽANČIĆ, *Crkva sv. Andrije «de fenestris» u odaji careva stana*, Split, 2004.

⁶³ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Prostorni razvoj, str. 194. - N. JAKŠIĆ, Patron Saints of the Medieval Gates in Diocletian's Palace, *Hortus artium medievalium*, 9, Motovun-Zagreb, 2003, str. 187-194.

⁶⁴ J. MARASOVIĆ - S. BUBLE - K. MARASOVIĆ - S. PEROJEVIĆ, Prostorni razvoj, str. 193-194

Sl. 13. Crkva Sv. Martina sa zvonikom, prema: J. Marasović.

stoljeća (sl. 12)⁶⁵. Ona nije sagrađena u hodniku nad vanjskim vratima, jer taj hodnik mnogo uži, a na tom mjestu se podizala metalna ili drvena rešetka (*saracinesca*) koja se spominje još 1503. godine⁶⁶.

Takve rešetke, sudeći prema utorima na dovratnicima, postojale su i na sjevernim i istočnim vratima. Stoga su crkve Sv. Martina nad sjevernim vratima i Sv. Apolinara nad istočnim vratima mogle sagrađiti tek onda kada su vrata bila zazidana (sl. 13)⁶⁷.

Jedini dosad poznat prikaz crkve Sv. Apolinara nalazimo na crtežu Foskolove opsade Klisa iz 1648. godine koji potvrđuje da se nalazila nad vanjskim vratima (sl. 14). Za razliku od zvonika crkve Sv. Martina, od kojeg se do danas sačuvala samo baza, a koji je porušen u 15. stoljeću radi uspostave obrambenog ophoda po zidovima Palače⁶⁸, zvonik Sv. Apolinara je tada bio pošteđen rušenja. Može se pretpostaviti da je crkva, za razliku od Sv. Martina koji je imao svod, bila natkrivena drvenom konstrukcijom i da je upravo to razlog da ophod nije prošao preko crkve, nego je između dviju osmerokutnih kula izvan gradskog zida izgrađen novi zid s ophodom⁶⁹ koji je porušen poslije Drugog svjetskog rata.

Zvonik je u srednjem vijeku sagrađen i nad crkvom Sv. Ivana, koji je precizno dokumentiran Cassasovim crtežima, a porušen je 1838. godine (sl. 15). U svojim neobjavljenim istraživanjima J. Marasović je naslutio prvu fazu romaničkog zvonika katedrale koju datira u sredinu 12. stoljeća (sl. 16)⁷⁰, a A. Milošević je, neovisno o njemu, na temelju stilske analize kamene građe prvi upozorio da bi najstariji zvonik splitske stolne crkve valjalo smatrati predromaničkom gradnjom, koja će imati znatnog utjecaja i na ostale ranosrednjovjekovne zvonike⁷¹.

Ranosrednjovjekovna izgradnja izvan palače

Izvan Istočnih vrata Dioklecijanove palače bila je sagrađena i crkva Sv. Leonarda, koju su s obzirom na nepreciznost opisa položaja pojedini istraživači locirali nad unutrašnjim vratima Istočnog propugnakula⁷².

⁶⁵ J. BELAMARIĆ, *Gospe od zvonika u Splitu*. Zagreb, 1991, str. 18.

⁶⁶ C. FISKORIĆ, Srednjovjekovna splitska sudnica, *Slobodna Dalmacija*, broj 6767, Split, 1966, str. 28-30.

⁶⁷ J. BELAMARIĆ, The first centuries of Christianity in Diocletian's palace in Split, *Radovi XIII. međunarodnog kongresa*. Dio III, Split, 1998, str. 55-68. - Ž. RAPANIĆ, *Split*, str. 156-157.

⁶⁸ J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ, *Ophod nad zidovima Dioklecijanove palače*, Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe, Split, 1998. Neobjavljena studija.

⁶⁹ J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ, *Ophod nad zidovima*

⁷⁰ J. MARASOVIĆ, *Prostorni razvoj zvonika splitske katedrale*, Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe, Split, 1992. Neobjavljena studija.

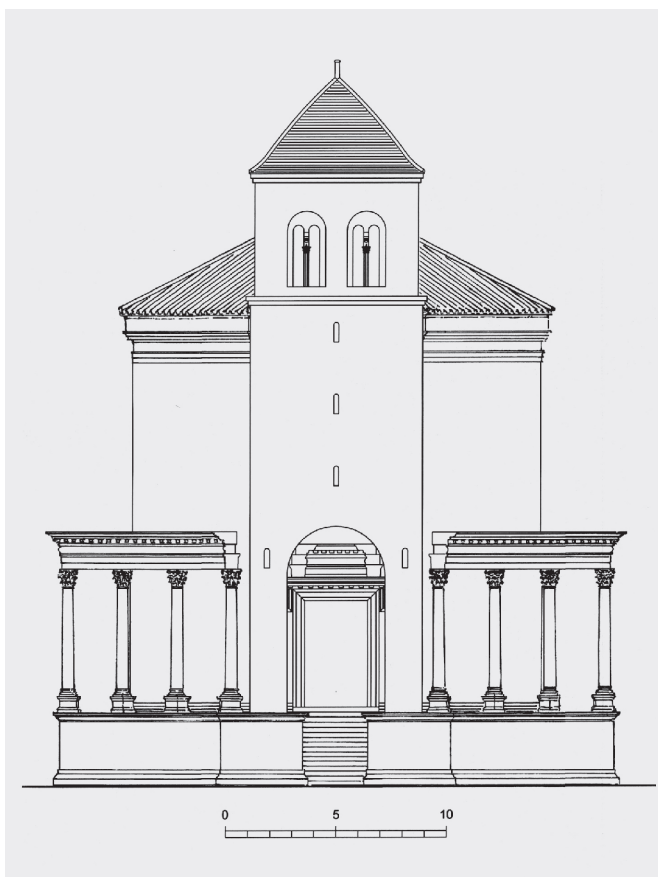
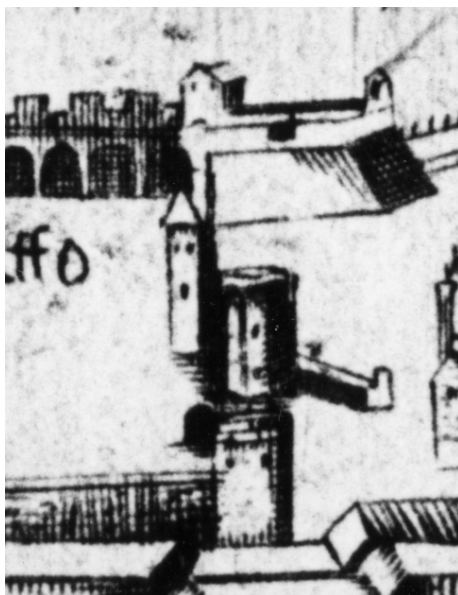
⁷¹ A. MILOŠEVIĆ, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Dubrovnik - Split, 2011, str. 153-184.

⁷² J. MARASOVIĆ - K. MARASOVIĆ, *Ophod nad zidovima*. - T. MARASOVIĆ, *Dalmatia praeromanica* 3, str. 242.

Sl. 14. Crkva Sv. Apolinara sa zvonikom nad istočnim vratima Palače (s Foscolove opsade Klisa 1648. godine).

Sl. 15. Crkva Sv. Ivana sa zvonikom, prema: L. F. Cassas, 1782.

Sl. 16. Zvonik splitske katedrale iz sredine 12. stoljeća (K. Marasović prema skici J. Marasovića).

Problem točne ubikacije te crkve riješio je A. Duplančić, ustvrdivši da se ona nalazila na mjestu nekadašnje ekonomske škole, sjeverno od Istočnih vrata, a postojala je u 12. stoljeću⁷³.

Pred zapadnim vratima Palače sagrađena je u ranom srednjem vijeku crkva Sv. Lovre po kojoj je gradski trg, formiran na tom mjestu, dobio svoje ime. Nešto južnije, sa sjeverne strane južne pravokutne kule na zapadnom zidu Palače, sagrađena je crkva Sv. Julijane, a južno od spomenute Dioklecijanove kule crkva Sv. Mihovila. Sjeverno od Palače bila je sagrađena crkva Sv. Eufemije, uz koju je 1068. dograđen samostan benediktinki koji je zahvatio opsežni prostor zapadne polovice sjevernog zida Palače.

Kada je unutar Dioklecijanove palače ponestalo prostora za gradnju novih kuća, započelo je formiranje prvog suburbija sa njene zapadne strane oko crkve Sv. Ciprijana⁷⁴. Južno od mjesta gdje se crkva nalazila do danas se sačuvala predromanička jednokatnica, kasnije nadograđena,

sa karakterističnim zaobljenim uglom. Zapadno od sjeverne pravokutne kule, na zapadnom zidu Palače, sačuvao se predromanički portal s križem (sl. 17). Taj portal ujedno dokazuje postojanje predromaničke ulice koja

⁷³ A. DUPLANČIĆ, O splitskim zvoncima, *Kulturna baština*, 37, Split, 2011, str. 151

⁷⁴ J. MARASOVIĆ, Znanstveni projekt, str. 49.

Sl. 17. Predromanički
križ na stražnjim vratima
kuće u Bosanskoj ulici,
Židovski prolaz 1.

je tangirala kule na zapadnom zidu Palače, a usporedna je s Bosanskom ulicom. Još jedna predromanička kuća smjestila se u uglu između sjevero-zapadne kule i zapadnog zida Palače od koje se sačuvao samo njen južni zid, a zapadni joj je porušen kada je kroz tu kuću uspostavljen prolaz kroz zapadni zid. Neke od kuća u tom suburbiju vjerojatno su bile drvene jer se u ratu protiv Trogirana spominju drvene kuće koje su stradale u požaru⁷⁵.

Zaključak

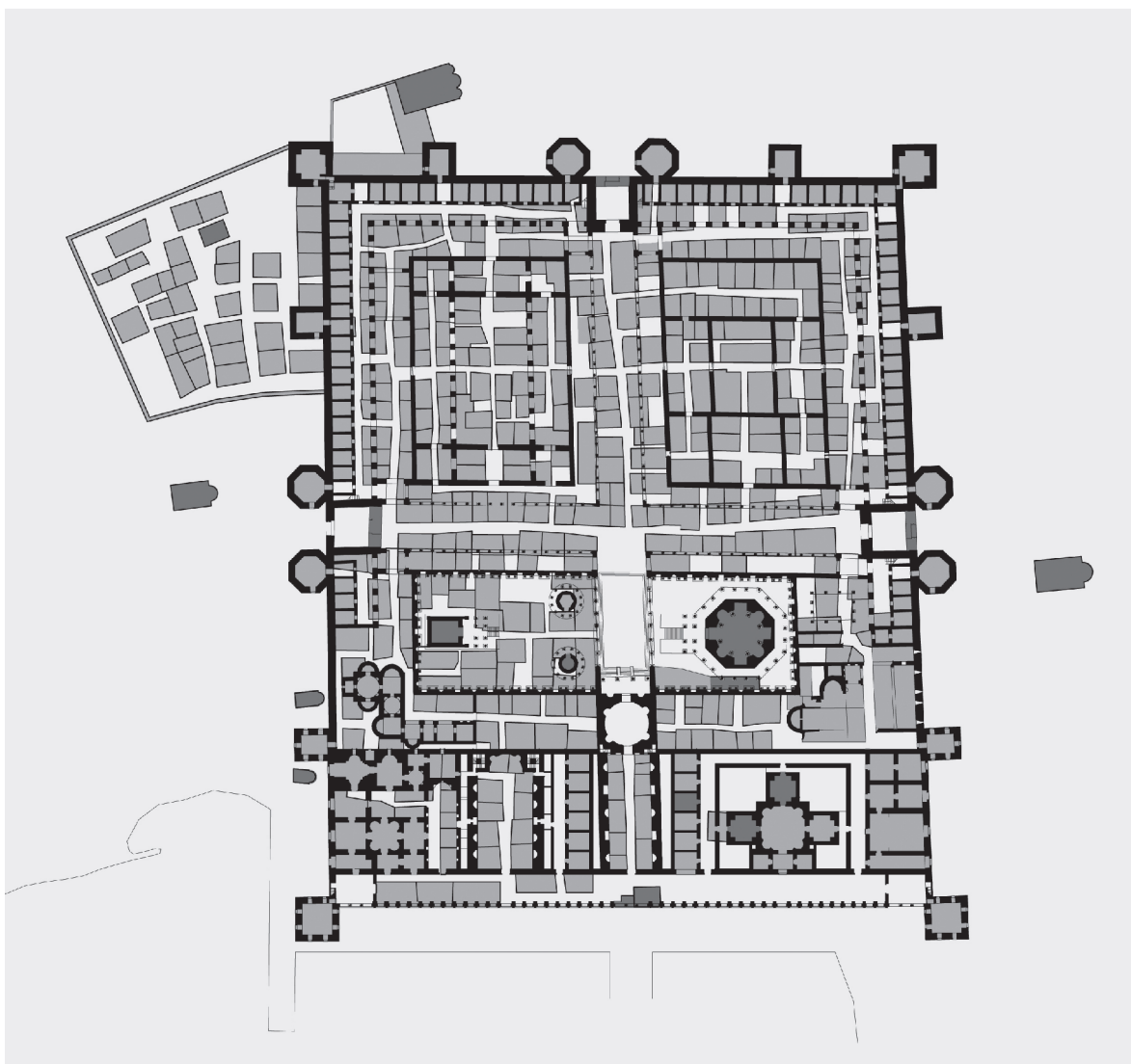
Iz izloženih podataka proizlaze nove potvrde o kontinuitetu života unutar zidova Dioklecijanove palače, uz konstataciju da je samo unutar sjevernog dijela careve rezidencije život bio prekinut na samom početku ranoga srednjeg vijeka.

Prateći postupak naseljavanja Dioklecijanove palače, razlučili smo, nakon Dioklecijanove smrti, dva karakterična razdoblja: kasnoantički kontinuitet života i naseljavanje Palače nakon rušenja Salone.

U prvom razdoblju, koje zahvaća kasnoantička stoljeća (od 4.-6. stoljeća), mogli smo konstatirati neke građevne promjene u samoj Dioklecijanovoj palači koje su nastale izvan izvornog koncepta careve rezidencije, a odnose se najviše na izgradnju tzv. zapadnih, a možda i istočnih "termi", isto kao i na građevinu s mozaikom istočno od *Vestibula*.

Formiranje groblja izvan istočnog perimetralnog zida u tom razdoblju dokazuje kontinuitet života, koji nije bio usredotočen samo na prostor

⁷⁵ TOMA ARHIĐAKON, *Historia*, str. 295.

Sl. 18. Split u 11. stoljeću, prema: K. Marasović.

bivše careve rezidencije, nego, mnogo intenzivnije, u antičkom naselju *Spalatumu*, gdje su istraživanjima posljednjih desetljeća na *Manušu* otkriveni ostaci antičke profane arhitekture i starokršćanski crkveni sklop, dopunjen nalazom krstionice.

Drugo razdoblje odnosi se na samo pretvaranje carske rezidencije u kršćanski grad, koje na osnovi povijesnih vrela (Toma Arhiđakon) i sačuvanih ostataka možemo vremenski odrediti oko sredine 7. stoljeća.

Uz sačuvane monumentalne antičke građevine (Mauzolej, Mali hram, okrugli hram) privedene novim funkcijama ranosrednjovjekovnog grada (Katedrala, Krstionica, predromanička crkva), naša je pozornost bila upravljena najviše postupku nove izgradnje, u kojem smo definirali tri osnovna tipa s obzirom na složenost građevinskih zahvata: na korištenje antičkih prostora, na djelomično korištenje antičkih zidova, te potpuno novu izgradnju na ulicama nekadašnje carske Palače.

U istom je razdoblju započelo i širenje grada izvan same Palače izgradnjom prvog *suburbiuma* uz sjeverozapadnu kulu (sl. 18).

Utilising results of researches of Diocletian's Palace, the authors made certain conclusions contributing the knowledge of settling in this edifice in the multicentennial process of turning an imperial residence into a town, an issue dealt with by many other researchers as well.

In doing this, they established two basic periods: the late-antique continuity of life in the Palace following Diocletian's death, and the very turning the residence of this pagan emperor into a true Christian town.

In the former period, the first question to be dealt with was the thesis appeared lately claiming, based on the historic source that mentions *procurator gynaeceii Iovensis Dalmatiae - Aspalato*, the very Palace was built as a textile weaving plant of a sort. Like some other researchers gathered at the international symposium on Diocletian, the Tetrarchy and the Diocletian's Palace that took place in Split in 2005, the authors of this paper could not have accepted such an assumption. The historic source mentioning *Gynaeceum* does not locate this in the very Palace but in the settlement of *Spalatum*; the entire present knowledge of the imperial residence in Split and its cultural properties: military, residential, ceremonial, cultic, infrastructural and others, too, contradicts the theory that the purpose of the residence was that of a weaving mill.

The paper also presents technical information on the water supply and sewage systems, but neither these support the idea of a weaving mill as the purpose of Diocletian's Palace.

Researches of Diocletian's Palace implemented in the latest decades have added to the knowledge of life in the palace after Diocletian's death by finding new graves along its eastern wall, dating of particular objects and spaces of the very Palace in the post-Diocletian time, such as the mosaic east of the Vestibule and possibly also the eastern "thermae". A significant progress has also been made in researching the spaces outside the imperial residence, such as the area of Manuš, where significant remains of the Classical *Spalatum* have been discovered, including an early Christian basilica with baptistery.

Researching the later period, i.e. the very transformation of the Palace into a town, has also produced new information related, firstly, to the new construction process.

Besides the well known transformations of Roman edifices for the new town's purposes, such as turning the emperor's Mausoleum into the Christian cathedral of St. Mary (St. Domnio) or the Small Temple into the baptistery, lately information have been gathered on utilisation of the small circular temple as a pre-Romanesque church, defined has been the position and appearance of the first archbishop's palace, situated in the eastern part of the emperor's residence, with the churches of St. Nicholas, St. Mary and St. John the Evangelist, and also has been defined the early-medieval church of St. Anastasia above the Palace's South Gate. Of importance have also been the researches performed in one of cubicles west of the Triclinium, where the remains of the church of St. An-

drew, one of the oldest churches of the early-medieval Split, have been found (and partly renewed). Advancements have been made in the knowledge of belfries above the palace entrances, as, besides the well known belfries above the northern and the western Palace entrances, there have also been defined those above the southern (St. Anastasia) and the eastern (St. Apollinaire) gates, and the early-medieval cathedral belfry has been indicated.

Based on several years of studies of the physical development of structural complexes in the Diocletian's Palace, the early-medieval subdivision can be defined. Gradual constructions over several centuries fragmented the Roman grid, made the street grid denser, and the Palace became a town of over 400 houses, excluding the ecclesiastical properties. The newly formed streets are normally laid through doors of large Roman rooms, following the previous traffic flows.

Three types of the earliest dwellings by complexity of construction have been established. These are:

- a) houses situated in the Roman vaulted spaces, requiring the least of new interventions in changing their intended purposes;
- b) houses built against Roman walls, requiring larger building works, and
- c) houses in Roman streets, built from basements to roofs.

When the entire available building space within the palace was used up, commenced building of the first suburb, north-east of it, around the church of St. Cyprian.

(translation by R. Kečkemet)

SURADNICI U ZBORNIKU

prof. dr. sc. Mladen ANČIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
HR - 23000 Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV, br. 2
mancic55@hotmail.com

prof. dr. sc. Ivo BABIĆ
Sveučilište u Splitu
Umjetnička akademija
HR - 21000 Split (Tvrđava Gripe)
Glagoljaška b.b.
ibabic@gradst.hr

Ivan BASIĆ, prof.
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
HR - 21000 Split
Sinjska 2
ibasic@ffst.hr

prof. dr. sc. Neven BUDAK
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
HR - 10000 Zagreb
I. Lučića 3
nbudak@ffzg.hr

dr. sc. Tonči BURIĆ
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR - 21000 Split
S. Gunjače b.b.
tonci.buric@mhas-split.hr

akademik Nenad CAMBI
HR - 21000 Split
Zoranićeva 4/II
nenad.cambj@st.htnet.hr
mr. sc. Vedrana DELONGA
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR - 21000 Split
S. Gunjače b.b.
delonga.vedrana@gmail.com

akademik Igor FISKOVIĆ
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 10000 Zagreb
I. Lučića 3
igor.fiskovic@zg.t-com.hr

prof. dr. sc. Ivo GOLDSTEIN
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest
HR - 10000 Zagreb
I. Lučića 3
igoldste@ffzg.hr

Ljubomir GUDELJ, prof.
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR - 21000 Split
S. Gunjače b.b.
ljubomir.gudelj@st.t-com.hr

profesor emeritus Nikola JAKŠIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
HR - 23000 Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV, br. 2
njaksic@unizd.hr

prof. dr. sc. Miljenko JURKOVIĆ
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 10000 Zagreb
I. Lučića 3
mjurkovi@ffzg.hr

akademik Radoslav KATIČIĆ
HR - 10000 Zagreb
Gornje Prekrižje 51
radoslav.katicic@univie.ac.at

dr. sc. Branko KIRIGIN
Arheološki muzej Split
HR - 21000 Split
Zrinsko-Frankopanska 25
branko.kirigin@st.htnet.hr

dr. sc. Katja MARASOVIĆ, dipl. ing. arh.
Mediterranski centar za graditeljsko nasljeđe
Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
HR - 21000 Split
Bosanska 4

profesor emeritus Tomislav MARASOVIĆ
HR - 21000 Split
Marasovićeve 8
tomislav.marasovic@st.t-com.hr

dr. sc. Ivan MATEJČIĆ
HR - 52440 Poreč
I. Matetića Ronjgova 10
ivan.matejcic@apuri.hr

dr. sc. Ante MILOŠEVIĆ
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
HR - 21000 Split
S. Gunjače b.b.
ante.milosevic@st.t-com.hr

prof. dr. sc. Željko PEKOVIĆ
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
HR - 21000 Split
Hrvojeva 2
zeljko.pekovic@du.t-com.hr

prof. dr. sc. Pavuša VEŽIĆ
Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest umjetnosti
HR - 23000 Zadar
Obala kralja Petra Krešimira IV, br. 2
pavusa.vezic1@zd.t-com.hr

prof. dr. Marin ZANINOVIĆ
Odsjek za arheologiju HAZU
HR - 10000 Zagreb
A. Kovačića 5